

Omer Hadžiselimović

PLAGIJAT IZMEĐU ORIJENTALIZMA I BALKANIZMA: ANTHONY RHODES I BOSNA

Putopis *Kuda Turčin prođe: Putovanje u Sarajevo sa slavenskim Muslimanom* (Where the Turk Trod: A Journey to Sarajevo with a Slavonic Mussulman, 1956) i roman *Prorokova serdžada* (The Prophet's Carpet, 1961) Engleza Anthonyja Rhodesa, djela zasnovana na piščevoj posjeti Bosni i Hercegovini, primjer su konvencionalnog zapadnoevropskog viđenja Balkana kao odvojenog, drukčijeg dijela Evrope – posebnog, romantičnog i orijentalnog. Ovo gledanje na Balkan (i Bosnu) može se ilustrovati s nekoliko primjera iz britanskih putopisnih i drugih djela nastalih između kraja 19. i kraja 20. vijeka, kao i primjerima van književnosti. Pišući 1898. godine, William Miller smješta Balkan na Bliski istok ("Near East") i naglašava razliku između Bliskog istoka i Evrope.¹ Godine 1931. Geoffrey Rhodes takođe koristi termin "Near East" da opiše Dalmaciju i Bosnu i Hercegovinu,² dok Lawrence Durrell, putujući u Bosnu iz Beograda 1949. vidi Sarajevo kao turski grad iz 18. vijeka.³ U *Penguinovom Rječniku književnih termina i književne teorije* (*The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*), pod odrednicom "Orijentalizam" autor J.A. Cuddon locira geografski početak Istoka, odnosno njegov kraj, zavisno odakle se gleda i posmatrano iz britanske perspektive, u Bosni, pre-

¹ *Travels and Politics in the Near East* (London: T. Fisher Unwin, 1898).

² *Dalmatia: The New Riviera* (London: Stanley Paul, 1931).

³ Lawrence Durrell, *Spirit of Place: Letters and Essays on Travel*, ed. A.G. Thomas (New York: E.P. Dutton, 1969), 103.

ciznije u Sarajevu. Bosanski glavni grad, kaže on, najsjevernija je tačka do koje su karavani s devama mogli bezbjedno da putuju; iza nje – on tvrdi u upečatljivom iako sumnjivom opisu – deve su “dobijale grlobolju, bronhitis i druge plućne bolesti.”⁴ Čak i jedan putopis sa samog kraja 20. vijeka, iz 1990. godine, *Sati na Balkanu* (*Balkan Hours*) autora Richarda Bassetta, nosi u ovom kontekstu karakterističan podnaslov: “Putovanja po Drugoj Evropi” (“Travels in the Other Europe”). Autor ove knjige ima osjećaj da prelazi civilizacijsko razvođe kad s jadranske obale kreće u Bosnu i “balkansku zabit (“the Balkan fastness”)⁵. Dodajmo i to da su se mnogi britanski novinari koji su izvještavali iz Sarajeva za vrijeme rata u Bosni čudili svom “otkriću”: bosanski Muslimani ne izgledaju kao da potiču sa Srednjeg istoka već liče na ostale žitelje Evrope.

No, knjige Anthonyja Ewarta Rhodesa (1916-2004), novinara, putopisca i romansijera,⁶ idu korak dalje u ovakvom gledanju na Bosnu: u njima se još više razvija i produbljuje orijentalistička i balkanistička perspektiva drugih zapadnoevropskih posmatrača.⁷ U oba njegova djela, Bosna, iako dio tada već jednog političkog i ekonomskog sistema koji je donio velike promjene nakon Drugog svjetskog rata, opservira se kao još živući Istok, zemlja zaglavljena u osebujnu prošlost i odvojena od Evrope. U svojoj prvoj “bosanskoj” knjizi, *Kuda Turčin prođe*, putopisu u tradicionalnom maniru, Rhodes opisuje savremenu trenutak Bosne i vidove njene društvenopolitičke stvarnosti ranih pedesetih godina vijeka, no on istovremeno tretira predmet svog interesovanja na naglašeno anahronistički način, stvarajući tako jednu historiciziranu i stiliziranu sliku zemlje koju posmatra. Ove dvije perspektive dolaze u sukob i proizvode tekstualnu napetost između uglavnom zamišljene prošlosti Bosne i Bosne koju je autor stvarno doživio.

Anahroni elementi uočljivi su kako u Rhodesovom načinu putovanja (pješačio je i jahao) i tekstu njegovog putopisa (oslanjao na tekstove starijih putnika) tako i u samoj piščevoj pobudi za odlazak u Bosnu. On nas na početku obavještava kako je želio putovati u tu balkansku zemlju, koju je posjetio kao dijete, da “ispita turske ostatke” (9), vidi “očuvani komadić feudalne Evrope” (10) i nađe odgovor na pitanje nije li Zapad, istorijski govoreći, “naslikao Turčina crnjim no što on to zaslužuje” (10-11).⁸ Rhodes se također htio uvjeriti da li još važi izreka “Kuda Turčin prođe tu trava ne raste”. Uz to, posebno kada je odgovarao na pitanja

4 J. A. Cuddon, *The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. 1977. (London: Penguin, 1991, 3rd ed.).

5 Richard Bassett, *Balkan Hours: Travels in the Other Europe* (London: John Murray, 1990) 72.

6 Repozitorij informacija o Rhodesu je nedavno postala John J. Burns Library of Rare Books and Special Collections pri Boston Collegeu, gdje mu je književna zaostavština prenesena nakon smrti.

7 Dvije poznate studije o zapadnim percepcijama Balkana su *Imagining the Balkans* (New York/Oxford: OUP, 1997) od Marije Todorove i *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination* (New Haven/London: Yale UP, 1998) od Vesne Goldsworthy.

8 *Where the Turk Trod: A Journey to Sarajevo with a Slavonic Mussulman* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1956). Svi sljedeći navodi su iz ovog izdanja.

službenih lica, on bi davao i druge razloge za svoju posjetu Bosni, na primjer kad milicioneru u Hercegovini kaže da "putuje iz zadovoljstva, nadajući se će uloviti medvjeda" (62). Bosnu je Rhodes posjetio u ljeto i jesen 1954. godine. Putovao je brodom od Rijeke do Makarske; tu je kupio dva konja i unajmio vodiča za put do Sarajeva, svoje krajnje destinacije, gdje je prodao konje i poslao vodiča nazad. Rhodes je ovaj put na Balkan očito planirao po uzoru na jedno svoje ranije putovanje, po Italiji (opisano u *Putu po Sabinima – A Sabine Journey*, 1952), kada je jahao na magarcu u pratnji vodiča. U našim krajevima, putnik je izgleda nosio sa sobom lovačku pušku, barem u Hercegovini.

Engleski putnik vidi u Bosni i Hercegovini dosta turskog nasljeđa, no mnogo toga on zamišlja da vidi. Mada upozorava da "danas ima malo *pravih* Turaka u Jugoslaviji" (44) i na početku identificira bosanske Muslimane kao "Slavonic Muslimen" (obje ove riječi zvuče zastarjelo na engleskom, posebno druga), Rhodes svuda po Bosni vidi Muslimane kao Turke – orijentalne, tamnolute ljude koji se lijeno kreću kroz život (njegov vodič Riza Ibramović ima "crnomanjasto lice i kukast nos" /21/ i odiše "gotovo orijentalnim fatalizmom", 24) ili, pak, liče na "janjičare" (78) i "krvožedne bašibozuke" (91) naoružane jataganima. Neka čudna, zloslutna nazočnost (turska i balkanska), osjeća Rhodes, još pritiska bosansku zemlju. U njenim šumama, "mračnim i nijemim", "ima neke balkanske divljine, neke stjenovite siline, gotovo opresivne samoće, koja ju čini drukčijom od sjeverne Evrope" (108). Ta čudnost zemlje, ako ne i prijetnja, vreba i u drugim, stišanijim orijentalnim momentima, kao jedne noći u Mostaru, kad se Rhodesu čini da "čak i jasni mladi mjesec na nebu [...] izgleda otomanski" (41).

Dijelovi Mostara, i posebno Sarajeva, podsjećaju ovog putnika na čarobni svijet iz *Hiljadu i jedne noći*, a naročito njegova posjeta reis-ul-ulemi [Ibrahim ef. Fejzić] i njegovoj rezidenciji. Iako nosi zapadnjačko odijelo, sve je na reisu i oko njega tursko i orijentalno – arapski izgled lica, srebrnasta brada i zlatni turban" (180), kao i avlije, kubeta, česme, čempresi i ruže, pa čak i (nevjerovatna) vinova loza i smokvina stabla! U Sarajevu, gdje su "čak i sati odmora i rada orijentalni" (142), Rhodes vidi starije ljude koji "još žive tromim, orijentalnim načinom života i nose fes i široke čakšire" (141). On također primjećuje kako je "orijentalna kuhinja [Sarajeva] neshvatljiva za naš ukus, s mješavinom ulja, meda i šećera" (45). No, uprkost intenzivne *drugosti* te kuhinje i prodornom i upečatljivom mirisu ovčijeg masla u starom gradu, Rhodes stalno naručuje razne slatkiše i s užitkom ih "proždire" (146).

Žene Sarajeva, kojima posvećuje cijelo poglavlje, Rhodesu također izgledaju egzotično, s "mekom, putenom kožom i lijepom zagasitom, kao zlatnom kosom" (150). Iako lijepe, one očito nisu po ukusu našeg putnika: "Meni kao sjevernjaku trebaju sjevernjačke oči, kosa, jagodice"; "ne biste me mogli spariti s jednom od njih; ja volim masline ali ne i maslinastu kožu" (151). Govoreći o maslinama – jednom možda orijentalističkom znaku u ovoj knjizi – Rhodes u središnjoj Bosni

vidi "smokvike i maslinjake" (133), kao i stabla narandži, što je (treba li to reći?) botanička nemogućnost. U istom dijelu zemlje seljaci u poljima ga se doimaju kao "čudno obučeni ljudi koji kao da su netom iskoračili iz kakve orijentalne slikovnice" (133). U ovom svjetlu ne iznenađuje da se Rhodesov putopis završava riječju "Istok" kao znakovitom odrednicom njegovog traganja za "muslimanskom prošlošću u Bosni" (188). Nakon audijencije kod reisa, Rhodes odlazi "natovaren voćem i cvijećem Istoka" (188) – mada vjerovatno ne smokvama i maslinama.⁹

^ Ako neki od ovih elemenata Rhodesovog orijentalizma imaju utemeljenje u prošlosti (a i u sadašnjosti) Bosne, mnogi drugi, kao što smo vidjeli, samo su slikovita pretjerivanja. Njegova proizvoljna opažanja često su činjenične greške, poput pogrešnih istorijskih datuma, zbrkane geografije (on sa svog prozora u Sarajevu vidi planinu Durmitor) i "inovacija" u jeziku i pisanju. Ponekad njegove greške djeluju kao jezički i kulturni anahronizmi. Na primjer, on koristi riječ "žandarmerija" (gendarmerie), koja je bila u upotrebi u Kraljevini Jugoslaviji. Očito je da tu riječ preuzima iz ranijih putničkih vodiča poput austrijskog *Illustrierter Führera* (iako ga opisuje kao "savremenog", 121), čiji primjerak nosi sa sobom. Rhodes se također oslanja na engleske putopise iz devetnaestog vijeka (*Dalmatia and Montenegro* /Dalmacija i Crna Gora/ autora J. G. Wilkinsona, 1848; *In the Land of the Bora* /U zemlji bure/ R. Dunkina 1897; *The Danger Zone of Europe* /Opasno područje Evrope/ H.C. Woodsa, 1911 – ovu posljednju knjigu je nosio s sobom – iz kojih ponekad slobodno posuđuje, uključujući i prepisivanje, kao od Wilkinsona i Dunkina. Rhodesovo stvarno putničko iskustvo se, tako, ukrštava na neobičan i "domišljat" način s opisima ranijih pisaca. Ovdje, po svemu sudeći, imamo posla s jednim od onih britanskih "džentlmena-učenjaka" za koje je doživljaj čitanja drugih bio isto toliko važan, ako ne i važniji od ličnog, neposredno opažanja. Jer kako inače objasniti tako čudan anahronizam u ovom putopisu kao što je autorovo divljenje starom mostu u Konjicu (sagrađenom u tursko doba), kada ga on uopšte nije mogao vidjeti jer je uništen nekoliko godina prije toga, krajem rata?

Rhodesovi anahronizmi, pozajmice i ton čine da se dijelovi knjige *Kuda Turčin prođe* čitaju kao nenamjerna parodija ranijih engleskih putopisa o Bosni i Balkanu.¹⁰ Jezik putopisa jasno određuje piščev stav prema materijalu: Bosna i Bosanci

9 Vesna Goldsworthy ističe kako su neki engleski pisci, uključujući i Lawrencea Durrella, imali "talismansku čežnju za maslinjacima" – kod Durrella je bilo poželjno da su ovi negdje u Grčkoj – što "ilustruje naglašeno britanski romantični san o Mediteranu koji Balkan nikad nije mogao sasvim nadomjestiti." Taj san je bio živ i zdrav još 1992. godine: u pripovijetki "The Last Days of Summer" od Douglasa Hurda, tadašnjeg britanskog ministra vanjskih poslova, masline rastu kraj Sarajeva (*Inventing Ruritania*, 140n; 132).

10 Rhodes je, čini se, bio staromodan i konzervativan čovjek, privržen tradiciji i prošlosti u svemu, uključujući i književnost. Svisoka je gledao na savremena mu djela, poput modernističkih romana Virginije Woolf, ili na novi prevod Ovidijevih *Metamorfoza* Teda Hughesa. (V. Rhodesovu posmrtnu bilješku Alana Rusha u londonskom listu *The Independent*, August 25, 2004: "Cosmopolitan Travel Writer, Biographer, Novelist and Memoirist"; <http://news.independent.co.uk/people/obituaries/article39088.ece>).

su egzotični *Drugi* za Rhodesa u karakterističnim frazama kao što su "među ovim ljudima", "ovaj bezbrižni narod" (151), "Musliman ti je..." ["your Mussulman..."] (183), "Turčin ti je..." ["your Turk..."] (30), ili u zahvalnom uzviku koji mu se otima u samostanu u Fočnici: "Konačno kršćanstvo!" (106). (Ovo je jedna od Rhodesovih rijetkih aluzija na druge religije i druge narode u Bosni i Hercegovini.)

S druge strane, Rhodes također piše, i to pouzdanije, o običnim, svakodnevnim stvarima poput susreta s ljudima u putu, o svom lovu u hercegovačkim brdima, vojnicima JNA na vježbi i izgradnji jablaničke hidrocentrale, jednog od rezultata Petogodišnjeg plana. No čak i tu on zapada u šabloniziranje i simplifikacije, kao kada izražava sumnju u mogućnost napretka u Bosni pod socijalizmom: "Zar nije uvođenje Petogodišnjeg plana među Muslimanima preambiciozno? Zar i sama riječ 'Musliman' nema nečeg prkosno nazadnog u sebi, nazadnog a ipak dobroćudnog, riječ koja je simbol svega onog što Petogodišnji plan nije?" (88).

Ponekad, međutim, u prenošenju onog što zaista vidi, Rhodes je kadar pružiti vrijedna zapažanja o kulturi i mentalitetu ljudi s kojima dolazi u dodir. On reflektira o nedavno završenom ratu i njegovim posljedicama i komentariše o savremenoj politici i o prirodi jugoslovenskog socijalizma. Rhodes uočava proliferaciju patriota i ratnih heroja u zemlji, piše o "novom paganizmu" u socijalizmu i o sveprisutnosti Titove slike, "moderne ikone" (101). On isto tako uočava stalnu nazočnost daleke prošlosti u Jugoslaviji, "gdje se politička i religijska pitanja tako lako kaleme na ekonomska" (39), i ističe podjelu uzrokovanu postojanjem dvaju alfabeta, opisujući ćirilicu kao jedno "čudno neevropsko" pismo (173).¹¹ Neki Rhodesovi susreti i razgovori s Bosancima i Hercegovcima, kao onaj s reis-ul-ulemom, humoristično sažimaju autorove dvosmislene stavove prema starom i novom, prošlom i savremenom, kao u njegovoj igri riječi sa "martial," "Marshal," and "marshallah" (187), gdje šaljivo aludira na rat, Titov vojni čin i arapski uzvik pohvale i odobravanja. Izuzetne fotografije uvrštene u putopis efektno dočaravaju ljudski i fizički ambijent tog vremena. Dajući vjernu sliku Bosne iz pedesetih godina 20. vijeka, one stoje u oštrm kontrastu s autorovim orijentalnim fantazijama. Zanimljivo je da je fotografije pravio Rhodesov brat Richard, koji ni jednom nije pomenut u tekstu – njegovo prisustvo kao saputnika je prigušeno.

U svojim drugim zapažanjima koja imaju antropološku ili književnu vrijednost, Rhodes primjećuje da je drvo suštinski građevni materijal bosanskih Muslimana ("ovi drveni ljudi" / "these ligniferous people"/, 109), i da su mlinovi na vodi "najbosanskiji od svih stvari" (108): "Beskrajni žubor voda simbol [je] Bosne, u prošlosti i u sadašnjosti" (110). Rhodes ima oko za paprike i paradajz što se suše na oktobarskom suncu ispred kuća od drveta, primjećuje srednjoevropski na-

¹¹ "Kao što ni jedan posjetilac ove zemlje neće nikad zaboraviti svog prvog Tučina u čakširama, ili prvi natpis na ćirilici koji vidi, tako isto će mu zauvijek ostati u sjećanju njegova prva munara", piše Rhodes u svom djelu *Art Treasures of Eastern Europe* (New York: G.P. Putnam, 1972), 65.

Plagirati Andrića

čin kopčanja čaršafa i pokrivača i zapaža gestikulaciju jednog Sarajlije kojem riječi nisu dovoljne da izrazi brojeve: "Rukom je pokazao ove brojeve dok je govorio, dva, tri, četiri, onim pokretom tako uobičajenim u mediteranskim zemljama, rukom koja se postepeno kreće naprijed i prstima koji se naglo šire – kao da njihov vlasnik ispušta leptira" (157-58). U jednom drugom odlomku, u kojem opisuje jahanje iz Dalmacije u Bosnu, Rhodes ispisuje možda ponajbolje retke svog putopisa:

Van grada prestigli smo povorku natovarenih žena i magaraca okruženi goničima koji su grozničavo vikali, 'Hajde! Hajde! Žene su uglavnom nosile isto koliko i magarci? svežnjeve pruča, kućanske predmete, lonce, šerpe. Neke su nosile po kokoš pod svakom rukom. Njihovi muški koračali su pored njih, tromi, nadmeni, naočiti i nezainteresirani, ne noseći ništa veće od kišobrana i vječne cigarete. (28)

Anthony Rhodes ne daje odgovor na pitanje o Turcima u Bosni koje postavlja na početku knjige, tako da nikad i ne saznamo niče li trava tamo gdje Turčin prođe. Mišljenja koja autor iznosi često su zbrkana i protivrječe sama sebi, njegovi podaci mutni ili netačni, na ivici fikcije i fantazije. No, Rhodesovi orijentalizmi, balkanizmi, anahronizmi i činjenične greške imaju za nas određenu vrijednost jer, kao što je to čest slučaj u putopisnoj književnosti, one isto onoliko otkrivaju putnika-posmatrača koliko i posmatranu zemlju. Bosna je u knjizi *Kuda Turčin prođe* prikazana saosjećajno, ali i ironično; to je jedna duboko orijentalizirana zemlja privlačna za zainteresovanog, no kulturno distanciranog zapadnog posjetioca. Najbolja mjesta u putopisu jesu ona u kojima pisac napušta stilizovanu i klišeiziranu predstavu o Bosni, uglavnom inspirisanu ranijim piscima, i doseže svjež uvid i dublje razumijevanje. Ova mjesta, poput maštovitih naslova nekih poglavlja ("Kiša", "Koze i vodeni točkovi", "Ružičnjak"), uspješno rekreiraju trenutak putovanja, dočaravajući vrijeme, zgradu ili krajolik, lice ili nečiji izgled ili riječi.

Radnja romana *Prorokova serdžada* smještena je u imaginarnu balkansku zemlju u kojoj se lako prepoznaje Bosna. Rhodes ovdje koristi dosta materijala iz putopisa, iz kojeg posuđuje čitave odlomke. No, on u romanu posuđuje ne samo od sebe nego i od drugih, recimo od Ive Andrića. Rhodes bez ustezanja preuzima motive (na primjer, "smrtnu tišinu" zemlje, njeno divljaštvo i nasilje), te cijele rečenice, pa čak i odlomke iz *Travničke hronike*, očigledno se koristeći tada jedinim engleskim prevodom tog romana, iz 1959. godine. Rhodes prepisuje opis travničke čaršije i posuđuje Andrićevu priču o neuspjeloj ljubavi Ana Marije, žene austrijskog konzula, i Amedea Šometa Defosea, kancelara i tumača francuskog konzulata u Travniku. (Vidi Dodatak)

Prorokova serdžada naseljena je "orijentalnim" i drugim likovima – Muslimanima, komunistima, Englezima – koji međusobno opće u jednoj bizarnoj društvenoj i geografskoj sredini čiji je centar Blagograd, koji podsjeća na Sarajevo, ali je

smješten na morskoj obali. Blagograd je istovremeno i naziv pokrajine unutar velike savezne države, čiji je glavni grad udaljen pet stotina milja odatle. Pokrajina, "zemlja čuvana po atentatima" (49),¹² sa stanovništvom koje je "mješavina Latina, Slavena i Muslimana" (41), leži na religijsko-istorijskom razmeđu između Istoka i Zapada; u nedavnoj prošlosti postala je u političkom i ideološkom smislu dio Istočne Evrope. Muslimani su tu ne samo dominantno nego gotovo i jedino domaće stanovništvo. Pisac dodaje nove, često konfuzne elemente u ovu sliku, na primjer muslimanske likove koji ne nose baš muslimanska imena (Bizzo, Sarah, Roxane, Miron), ili druge s imenima kao što su Michaelevsky i Haida Mirbadalev. Isto tako, muslimanski Princ Reza, skrajnut od novog režima (on je dio pozadinske priče) i njegova udovica opisani su kao članovi koliko austrougarskog toliko i turskog plemstva.

Zaplet *Prorokove serdžade* slijedi život majora Johna Everetta, britanskog konzula u Blagogradu, poznatog kao "Konzul-beg" ("Consolo Beg"), i njegove pokušaje da služi vjerno svojoj zemlji u državi čija komunistička vlada nije prijateljski nastrojena prema Zapadu.¹³ Komunistički rukovodilac Bizzo, koji kontroliše i grad i Pokrajinu i koji je kao zidar ranije radio za Konzula Everetta, za vrijeme Konzulovog prvog predratnog mandata u Blagogradu, isprva ga izbjegava, ali mu se obraća kasnije, kad novom režimu zatreba novac da dovrši izgradnju visoke brane. Nakon što vlada proda dragocjenu serdžadu (koja se čuvala u Husref-begovoj džamiji van grada), Muslimani Blagograda izazivaju neredu i Konzul, čije su simpatije uvijek bile na njihovoj strani (on je opisan kao jedan od "islamskih entuzijasta", 6), vraća serdžadu narodu i pridružuje se vjernicima na molitvi u džamiji. To okončava njegovu konzulsku karijeru.

Za razliku od knjige *Kuda Turčin prođe*, koja kao putopisni žanr zahtijeva – bar teoretski – više objektivnosti, ako ne i neutralnosti u naraciji i koristi jedan glas (prvo lice), *Prorokova serdžada* nudi više glasova, uključujući i autorov, koji izražavaju različita mišljenja i stavove. Upravo nas ti glasovi, oni koji pripadaju stranim stanovnicima ili posjetiocima Blagograda, ovdje najviše zanimaju. Balkanska zemlja u kojoj se ovi likovi okupljaju smještena je u romanu ne previše precizno, ali ipak sasvim pouzdano na "Istok" (ili "Bliski istok"); riječ "Istok" se tu rijetko odnosi na Istočnu Evropu u političkom i ideološkom smislu. Nekolicina likova – Konzulova žena, engleski biznismen Sanderson, ambasador Wriothesley-Clerk – gledaju na muslimanske žitelje kao na orijentalce i Balkance: gđa Everett ih zove "barbarima", Sanderson "Arapima," dok su za Ambasadora oni "daleko najneciviliziraniji i najnazadniji element u zemlji" (130). "U ovoj balkanskoj pustoši", "ovoj

¹² *The Prophet's Carpet* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1961). Svi sljedeći navodi su iz ovog izdanja.

¹³ Radnja jednog ranijeg engleskog djela, neobjavljene drame "The Heart of Bosnia" (1911) od E.M. Forstera, također se dešava u Bosni, u britanskom konzulatu. O ovom djelu vidjeti *Inventing Ruritania*, 126-131. Široko govoreći, Rhodes je naslijedio Forsterovo viđenje Bosne.

mrtvoj tišini" (78), ili, kako doznajemo malo kasnije, "u ovoj hermetički zapečaćenoj balkanskoj atmosferi" (188), gđa Everett gubi i ono malo emocionalne ravnoteže koju je imala. U njenom slučaju, balkanska pustoš je metafora za ispraznost njenog vlastitog života, ispunjenog snovima o vezama s aristokracijom, mutnim čežnjama za kulturom – žudnjom za mladim muškarcima, od kojih se jedan pojavljuje u vidu Mirona, službenika u blagogradskom ministarstvu kulture. Bolest od koje ona boluje jeste "ždiplomatitis," kao što Joan, pronicljiva i idealistična kćerka Everetovih, podsjeća svog oca, "ona dobro poznata boljka što napada žene diplomata koje dugo godina žive daleko od Engleske i postaju sve engleskije i engleskije... Kao da im je Istok ušao u krv i uzburkao je tako da stalno zazivaju Kensington i Tunbridge Wells" (189).¹⁴ No, čak se i Joan, koja nema gorepomenutu boljku nego nastoji razumjeti kako lokalni živalj tako i socijalistički eksperiment i koja gine kao nevinna žrtva nereda, pita da li je napredak moguć "u ovo zemlji još ogrezloj u bijedi Istoka, zemlji stagnacije i nerada u kojoj još važi muslimansko geslo 'Vrijeme je stvoreno za budale!... u ovoj zemlji u kojoj se zeleni turban i mula sa čalmom na glavi oholo šepure po čaršiji" (201). Ovdje je važno napomenuti da su njene misli izražene u obliku konvencionalnih, izlizanih formula koje podsjećaju na starije engleske putopise o Balkanu ili Orijentu.¹⁵

Na manje grub način i manje-više autorovim vlastitim narativnim glasom – koji možda izražava njegov meki orijentalizam za razliku od tvrdog orijentalizma drugih – ljudi Blagograda dobijaju i druge epitete koji ih obilježavaju kao neevropljane i orijentalce. Tako saznajemo da Bizzo posjeduje "gotovo fanatično strpljenje" (26), da je Konzulov tumač Ibrahim "simpatičan... muslimanski fanatik" s "orijentalnom maštom" (31), dok je ponašanje jednog drugog čovjeka "dostojanstveno, odmjereno, u skladu sa stoičkim mirom Istoka" (125). Također saznajemo da Muslimanima, izuzev možda komunističkih zvaničnika poput Bizzoa, ništa nije draže od "plاندovanja u hladu, i to uz tekuću vodu" (71).

Jasno je da Rhodes govori kroz svog junaka, majora Everetta, i s ovim u vezi treba primijetiti da Konzulovi nazori i djelovanje istovremeno i odražavaju i dovode u pitanje zapadna predubjeđenja o Balkanu. Everett je svjestan toga da on služi u "jednom zabačenom balkanskom gradu gdje se stalno dešavaju svakoja-ke čudne stvari" (218) i da kod "slavenskih Muslimana" ima "nečeg prkosno nazadnog" mada "dobročudnog" (131) – uočimo ovdje odjek iz putopisa. Konzul isto tako kod ljudi primjećuje dirljivo vjerovanje da svaki, pa i najusputniji stranac, tačnije zapadnjak, posjeduje moć "da popravi stanje stvari u Blagogradu" (126).

¹⁴ Rhodesov portret britanskih diplomata podsjećaju na one Lawrencea Durrella u njegovim satiričkim djelima *Esprit de Corps* (1957) i *Stiff Upper Lip* (1958), u kojima su – pored diplomata i njihovih porodica – Balkan i Istočna Evropa predmet sarkastičnog ismijavanja.

¹⁵ No upravo u ovom poglavlju roman donosi jedno političko predskazanje, ili polupredskazanje, kada major Everett razmišlja o potrebi za "federalnom državom ovdje, u kojoj bi se Muslimani odvojili od ostatka zemlje, s lokalnom samoupravom" (201).

On postaje sve razočaraniji u politiku svoje zemlje i gubi vjeru u svoje diplomatsko poslanje – čak je ubijeđen da su "najveće nevolje na Balkanu dolazile sa Zapada, koji je smatrao da je dosegao tako savršenu civilizaciju da mu se stalno žurilo da ju nametne svima drugima" (131-2). Kad smo kod Zapada, u jednoj sceni koja kao da dobacuje do već poznate budućnosti bosanskih devedesetih godina (mada s drugom vrstom događaja), princeza Reza moli majora Everetta za britansku pomoć kako bi se spriječilo rastuće nasilje i sukob između vladinih snaga i pobunjenog naroda:

[Major Everett]: "Mislite da mi treba da pomognemo?"

"Naravno. Britanski brodovi, ratni brodovi. Iskrčavanje s trupama. Intervencija... Mi se svi tome nadamo... Novi režim, to je gomila kukavica. Oni će se povući. I Muslimani će ponovo biti slobodni. Naša Pokrajina će opet biti slobodna!"

Konzul je klimao glavom. Nije do njega da kritikuje vlastitu zemlju. "Zapad neće ništa učiniti", rekao je.

"Kako znate?"

"Znam ja Zapad."

"Znate Zapad! Kako znate?... Zašto ne pokušate? Pošaljite telegram svojoj vladi!"

"Zapad neće učiniti ništa", odlučno je ponovio, "znam ja Zapad". (267)¹⁶

Major Everett je, naravno, nemoćan da išta učini, isto kao što je i njegovo potpuno uklapanje u sredinu u kojoj djeluje kao diplomata samo jedna mala gesta koja ne znači mnogo u sveukupnom popretku stvari. No, njegovo prihvatanje balkanskih *Drugih* ipak je simboličan čin pun nade, koji svjedoči o njegovoj spremnosti da zakorači na drugu stranu kulturnog jaza. Orijentalizam (mekše varijante) koji Rhodes ispoljava kao dio svog kulturnog prtljaga polako ali neobjašnjivo nestaje; i kada sukobi dostignu vrhunac, major Everett donosi ključnu odluku. Ali je upravo njegovo zapadno porijeklo ono što mu na kraju daje slobodu tog izbora.

Uprkos povremenim živopisnim prizorima i mjestimično pronicljivim uvidima (najbolji među ovim potiču od Andrića), *Prorokova serdžada* je slab roman, s raznim unutarnjim netačnostima i nepodudarnostima, sa pojednostavljenom karakterizacijom i sporim hodom naracije. Zbrkana pjesnička sloboda koju Rhodes sebi dozvoljava očito nije dovoljna za imaginativno rekreiranje života. On posebno razočarava u dočaravanju ideologijom prožetog života u socijalizmu, kako

¹⁶ Sentiment koji Rhodes ovdje izražava mora da potiče iz doba njegovog novinarskog izvještavanja iz Mađarske (1956), kada se iz prve ruke uvjerio u nevoljkost Zapada da pomogne ustanici-ma protiv sovjetske dominacije.

javnog tako i privatnog, možda i zato što previše toga mete pod serdžadu orijentalizma: "Istok" u njegovom romanu, mada inspirisan njegovom posjetom Bosni i smješten na komunistički Balkan, više je jedan izmaštani orijent nego prepoznatljivi dio Istočne Evrope.

Rhodesova orijentalizacija Bosne u putopisu *Kuda Turčin prođe* i u romanu *Prorokova serdžada* rezultat su njegovog smišljenog pomjeranja fokusa sa stvarnog mjesta i vremena kojim se bavio prema stereotipnoj predstavi Istoka, koja je dobrim dijelom podgrijana nekritičkom upotrebom starijih izvora. Ovi su uticali kako na njegovo viđenje Bosne tako i na njegovo pisanje. Rhodesovo balkanističko i orijentalističko viđenje Bosne kao zemlje upadljivo drukčije od Engleske i Evrope pruža jednu egzotičnu verziju ljudske i prirodne geografije ove zemlje. Ali, svijet koji je najviše interesovao Rhodesa u Bosni je već bio nestao, bio je marginaliziran – ili nikad nije postojao. Društvene i političke promjene kojima je kao zapadni putnik u Bosni bio svjedokom pojavljuju se u njegovim djelima samo kao udaljeni odjek, ne kao sveprožimajuća prisutnost.¹⁷ Do pedesetih godina prošlog vijeka Bosna je (unutar Jugoslavije) već bila zauzela drukčije simboličko mjesto u zapadnoj imagologiji, mjesto posebnog dijela poslijeratnog Balkana i Istočne Evrope; no Rhodes nudi čudan *sfumato* ove izmijenjene slike: u putopisu on zamagljuje stvarnost tog perioda, a u romanu je ne izoštrava dovoljno.

¹⁷ "Jedan novi element u predstavi o Balkanu," piše Maria Todorova, "dodat je najprije između dva rata, ali posebno nakon Drugog svjetskog reata, kad se novi demon, jedan novi *drugi* – komuniizam – nakalemio na tu predstavu" (*Imagining the Balkans*, 133). Taj element balkanizma, koji je Balkan još više udaljio od Zapadne Evrope, nije, kao što smo vidjeli, kod Rhodesa dominantan.

DODATAK

Borik i čaršija: Rhodes i Andrić

Budući da nije dovoljno znao naš jezik (na jednom mjestu u putopisu kaže da mu je "srpskohrvatski slab" ["indifferent"]), Anthony Rhodes je očigledno čitao *Travničku hroniku* u engleskom prevodu i odatle, s neznatnim izmjenama, preuzimao Andrićeve rečenice i odlomke. *Travnička hronika*, objavljena u Beogradu 1945. godine, izašla je na engleskom prvi put pod naslovom *Bosnian Story* u prevodu Kennetha Johnstonea (London: Lincolns-Prager, 1959). Prvo američko izdanje, u prevodu Josepha Hitreca, nosilo je naslov *Bosnian Chronicle* (New York: Alfred A. Knopf, 1963). Treći prevod na engleski, Celije Hawkesworth (u saradnji s Bogdanom Rakićem), pojavio se pod naslovom *The Days of the Consuls* (London: Forest Books, 1992); ovaj prevod je ponovo izašao 1996. godine pod naslovom *Bosnian Chronicle* (London: The Harvill Press).

Rhodes je morao čitati Andrićev roman u prevodu iz 1959, u vrijeme kad se pripremao da piše (ili je već pisao) *Prorokovu serdžadu*, roman koji je objavljen 1961. godine, uzgred rečeno kad je Andrić dobio Nobelovu nagradu. Kao što se vidi iz niže navedenih primjera, Rhodes "posuđuje" od Andrića elemente i jezik priče o Defoseu i o ženi austrijskog konzula Ani Mariji, te opis nemira u travničkoj čaršiji. Engleski pisac uvodi u radnju Mirona, državnog službenika u Blagogradu, dajući mu osobine Andrićevog Defosea i koristeći mnoge Andrićeve riječi i rečenice. Kao i Defose, i Miron je mlad, visok, atletske građe, obrazovan i samopouzdan, tipičan proizvod novog društva i postrevolucionarnog doba (u Defoseovom slučaju riječ je o francuskoj buržoaskoj revoluciji, a u Mironovoj o komunističkoj). Slično tome, i gđa Everett preuzima osobine Andrićeve Ana Marije, također žene konzula: obje su nestabilne, impulsivne, sklone fantaziranju, fizički hladne ali zaljubljive, naročito u mlađe muškarce. Karakteristične Andrićeve riječi koje Rhodes ovdje preuzima jesu, između ostalih, *craving*, *fatal*, *frigid* i *kindred spirit*. Scena nekonzumirane ljubavi između Mirona i konzulove žene je i u slijedu događanja paralelna onoj iz *Travničke hronike* jer se obje dešavaju u borovoj šumi kraj grada (Travnik, Blagograd): Miron dobija kratkotrajan poljubac od gđe Everett, koja se, kao i Ana Marija u sceni s Defoseom, naglo predomišlja, odguruje ga i prekida romansu. I ovdje su mnoge rečenice iz Rhodesovog romana gotovo identične Andrićevim, sa tek pokojom drukčijom riječju, ili sa (u biti) istom rečenicom, ali kraćom ili dužom od one iz *Travničke hronike*, kao u ovom primjeru: "The horses were still standing quietly, tossing their heads".? Rhodes; "The horses were standing quietly, tossing their heads." – Andrić.

Kad od Andrića preslikava bunu čaršije ("bazaar" u oba teksta), Rhodes vjerno prepisuje faze tog procesa, od tihog sašaptavanja i gundanja trgovaca i zanatlija do rasplamsavanja nasilja i konačnog stišavanja i zamiranja nereda. Nemiri

Plagirati Andrića

su prikazani izdaleka, kao neka generička buna; Andrić koristi prošlo i sadašnje vrijeme, dok je kod Rhodes sve to izraženo narativnim prezentom, koji se i na engleskom često upotrebljava da se radnji udahne živost i neposrednost. Ovaj dio iz Andrića se u Rhodesovom romanu nalazi na dva mjesta, razdvojena s dvadesetak stranica. Jedna od promjena Andrićevog teksta u Rhodesovoj "metodologiji" prepisivanja odnosi se na početak nasilja; kod Andrića imamo sliku zamandaljenih dućana ("The bazaar's shut"), dok Rhodes to izražava dramatičnije – kod njega je čaršija uzbunjena, ona gori ("The bazaar's alight!").

Nakon svake od ovih pozajmica – izleta u plagijat – Rhodes se vraća svom materijalu i svojim likovima, romanu daleko manje književne vrijednosti od *Travničke hronike*.

Ivo Andrić, *Bosnian Story*. 1945
(London: Lincolns-Prager, 1959.
Trans. Kenneth Johnstone)

* * *

Amédée Chaumette Desfossés belonged to the youngest generation of Parisian diplomats, that is to say, to the first batch of those who after the stormy years of the Revolution had received a regular education in favourable conditions and had been given special training for service in the East... At school he had been reckoned a prodigy and had amazed his teachers and comrades with the force of his intelligence, the rapidity of his judgement and the ease with which he acquired the most diverse kinds of knowledge. He was tall, athletic in build, fresh-faced, with large brown eyes which shone with curiosity and restlessness. It struck Daville at once that he had before him a typical product of the new age, the new generation of Parisians, forward and assured in speech and movement, carefree, realistic, confi-

Anthony Rhodes, *The Prophet's Carpet* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1961)

* * *

Moreover, it struck Major Everett that Miron was the new type of youth in a position of authority, whom they were producing in the new society; and he was anxious to keep up the acquaintance. He was tall, athletic in build, fresh-faced with large brown eyes which shone out with sincerity; he had a rapidity of judgment and had acquired the most diverse kinds of knowledge – a typical product of the new society, assured in speech and movement, realistic, confident in his own strength and knowledge, and inclined, the Consul thought, to overrate both (107).

* * *

This fatal craving in an excitable but fundamentally frigid woman revealed itself in sudden gusts of passi-

dent in their strength and knowledge and inclined to overrate both (64-65).

* * *

This need for excitement in her life was very often connected with passing and capricious love affairs. As a result of some **fatal and irresistible craving**, this hot-headed, **physically frigid woman**, from time to time developed a passion for **young men, usually younger** than herself, in the perpetual belief that in the particular young man in question, whom she felt to be endowed with a strong personality and a stout heart full of the purest feelings, she had found the champion of her dreams and a **kindred soul** (110).

* * *

For some years the bazaar had been working and holding its tongue, cursing and scraping, chaffering and accounting, comparing one year with another, and all the while following everything that went on, gathering information, exchanging news and rumours, passing them on in whispers from shop to shop, avoiding any conclusion or any expression of a personal view. In this way, slowly and insensibly a common mind of the bazaar was created and took shape. It was at first no more than a vague, general temper, finding outward expression only in curt gestures and expectorations,

on for people as for things, for younger men who, she felt, possessed qualities her husband lacked... it was the longing for a for a man who, she felt, would be a **kindred noble soul**, for whom she felt she had always been yearning, and whom, she was convinced, she was destined one day to meet (79).

* * *

The bazaar is a strange place. For months, it gathers information, exchanging news and rumours, passes them on in whispers, communes within itself; yet it avoids drawing any conclusions, or even expressing an opinion. But slowly, in this way, a common mind of the bazaar is created, at first no more than a vague general feeling or temper, its outward expression to be found in abrupt gestures, curses and expectorations, which might mean anything. Then gradually opinion hardens, takes shape and cannot be concealed. United and penetrated by this common conviction, the bazaar whispers and makes ready and waits, as bees wait for swarming time. It is impossible to follow clearly the logic of the riots when they begin, or to understand what starts them. They are generally blind, insane, fruitless; but they have a logic of their own, just as they have their own obscure technique, compounded of tradition and impulse. All that can be observed by the outsider is how they flare up, rage violently

which might refer to anything; then, by degrees, it became the kind of opinion which is not kept concealed; last of all it grew to be a hard and definite conviction...

United and pervaded by this conviction the bazaar whispered, made ready and waited, as bees wait for swarming time. It is impossible to follow clearly the logic of these bazaar riots. They are blind, insane and generally fruitless, but they have a logic of their own just as they have their own obscure technique, compounded of tradition and impulse. All that can be seen from outside is the way in which they flare up, rage and die away.

One day, which dawns and opens like so many before it, the ancient, sleepy peace of the town is broken, there is a clapping to of shutters and an undertone of banging doors... All at once the market folk jump up from the places in which they have sat for many years without moving... This ritual movement of theirs and the muffled banging of doors and shutters are enough to send the word through the whole town and neighbourhood:

"The bazaar's shut."

Those are fateful, ominous words: their meaning is plain to all.

Then women and the infirm go down into the cellars. The more respectable market-folk retire into their houses ready to defend them and to perish on the threshold. And from cafés and from outlying subur-

for a day or two, and then die away (233).

* * *

One day, which dawns like any other, the ancient and sleepy peace of the bazaar is broken, with a clapping of shutters and a banging of doors. Suddenly, the people jump up from the places they have occupied for years without moving, and the cry goes up, 'The bazaar's alight!' – fearful, ominous words whose meaning is clear to all. Then all the women and the aged folk go down into the cellars, and the more respectable people retire into their houses, ready to defend them or perish on the threshold. While from cafés and outlying suburbs, the rabble comes swarming in, those who have nothing to lose, and only in riots and violence have anything to gain, the discontented, the misfits, the underdogs, who exist in all cities, in all societies.

The riot may last a day, two days, three, five, according to the time and place – until something has been destroyed, something burned, until human blood has been shed, until the riot no longer has any heart, and collapses of itself. Then one by one the shops reopen, the crowd begins to clear, the market people, as if ashamed and half-exhausted, resume their work and daily lives, pale and glum (254).